

Роман Василя Шкляра «Залишенець» змусив нарешті, хоч як це дивно і прикро, аж тепер звернути увагу на сучасну українську літературу представників різноманітних політичних груп, котрі, як усім відомо, воліють займатися переважно справами економічними. Гуманітаристика ж зі своїми складними і часто невідгукними для політиків проблемами традиційно залишалася поза їхньою увагою. Сприйняття останнього на сьогодні роману письменника набрало випадкових, але насамперед доволі контрастних форм. Переважна більшість читачів (як професійних, так і любителів) відзначають передусім тематичну специфіку роману «Залишенець», часто заплющуючи очі на естетичний рівень цього тексту. Зрозуміло, що тема національного опору не може залишати читача безстороннім. Уже історичний контекст твору здатний вибудувувати певну перспективу очікувань від роману. Окрім того, треба сказати, що політичні заяви автора також накладаються на сприйняття цього твору. Ми б хотіли говорити власне про естетику «Залишенця», його сутність з погляду художності. В історії української літератури можна зустріти подібні приклади методологічних конфліктів, коли, наприклад, твір Миколи Гоголя «Тарас Бульба» оцінювався не з позицій високого естетичного звучання, а насамперед як вдала художня спроба, що здатна підтримувати зневажливе ставлення російських офіцерів до поляків. Знаємо, що повість Гоголя була обов'язковою лектурою для офіцерів Російської імперії, сама ця повість мала дві редакції. Промова Бульби на вогнищі в другій редакції значно різниться від промови у першій, передусім у плані педалювання українсько-російської «співдружності». Але попри всі складні перипетії з оцінками повісті Гоголя вона не втрачає своєї актуальності ні в політичному житті нації (Росія й далі пробує використовувати цей сюжет на свою користь, що видно з недавньої екранізації «Тараса Бульби»), ні в естетичній площині. Ми вдалися до такого порівняння з метою показати, що подібні стратегії в оцінюванні творів української літератури вже траплялися, але це жодним чином не применшує естетичного рівня цих творів. Потрібен час, аби шумовиння вляглося. Ми гортали сповнені героїзму сторінки роману «Залишенець», скріплюючи читанням власний дух.

Василь Шкляр здобув досить широку популярність уже завдяки своїм попереднім романам «Елементал», «Ключ», «Кров кажана», яким властивий виразний пригодницький сюжет, чітко вирізблена подієвість, сюжет, що тримає читача у постійній напрузі. Задля справедливості потрібно сказати, що останній з названих романів – найсильніший. Отож автор опанував жанр роману вже до «Залишенця». Несправедливо буде й замовчувати масовий характер романів письменника. Порушені у творах проблеми не мали елітарного характеру, вони були

близькими більшій частині української читацької аудиторії. Любовна пригода, вкраплення детективу, містика, чаклунство – таке художнє вирішення дало читабельний літературний твір. Саме тому автора (звісно, небезпідставно) почали називати батьком українського бестселера. Нині, проте, йдеться передусім про те, що письменник володіє тонкощами сюжетотворення, уміє створювати живі образи, відтворювати ландшафт, де відбувається та чи інша подія, досягає високої психологічної напруги, що й зумовило успіх його роману «Залишенець».

В українській критиці ще й досі триває дискусія про специфіку масової й елітарної літератури, їхні спільні та відмінні сторони. Роман Шкляра зруйнував стереотип щодо масової літератури, яка переважно не є художньою. Твір має виразний пригодницький сюжет. Його фабула несподівано обривається у найцікавіших місцях, щоб продовжитися вже через кілька сторінок. Таким є механізм, що тримає читача у постійній напрузі. Подібна манера характерна й для голлівудського кінематографа. Треба також сказати про вміння автора змальовувати жіночу красу та подавати еротичні сцени. Психологічні портрети холодноярських рубак, стихія битви, змалювання відчуттів героя перед боєм, карколомні пригоди, підземні ходи, любовні трикутники та зрада – все це не може залишити байдужим читача, який любить добротну пригодницьку історію, помережану любовними інтригами.

А тепер спробуємо подивитися на роман з іншої точки зору й з'ясувати, що саме ми отримуємо в романі «Залишенець» разом із захоплюючим сюжетом. Чому цей роман залишає такі глибокі сліди у душі читача, сколихує його давні мрії про віднову величі землі, на якій він живе?

Для того, хто ознайомлений з есеїстикою Дмитра Донцова, «Залишенець» цілком вкладається у русло вістниківського волонтаризму, де наголос ставиться насамперед на волювій стихії, відкиданні позитивістичного (раціонального) осмислення буттєвих проблем, культивуванні життєвого динамізму. В одній зі своїх робіт «Козак із мільйона свинопасів» Донцов написав: «Хто любив землю через кров і предків, того амбіцією було не випускати спадщини предків з рук. Хто любив її з утилітарних причин ("аби добра була для городу"), той сю спадщину легко випускав – за обіцянки, за миску сочевиці» [2; 155]. І ще: «Кров і предки – се не плебейського кодексу ідеї. Земля, напоєна кров'ю того, хто її боронив, і – потом того, хто її орав, – се різні концепції» [2; 155]. Ідея роману «Залишенець» відповідає оприявленним тут тезам Дмитра Донцова.

Велика Україна часто програвала Західній, а якщо бути конкретнішим – Галичині, у мірі представленості в літературі чи навіть народних переказах, легендах традиції опору. Звісно, повстанські будні УПА або членів ОУН значно ближчі за часом, ніж холодноярський збройний опір. Зрозуміло, що згадана мережа ОУН діяла по всій території України, включаючи Луганщину, але тепер говоримо про стереотип, за яким

\* Шкляр В.М. Залишенець. Чорний Ворон. – Х. : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2009. – 384 с.

ОУН-УПА асоціюється насамперед з Галичиною та територією Волині. Навряд чи потрібно тут говорити про героїзм людей, що перебували в цих організаціях. Це, очевидно, не потребує доведення. Дехто з них ще живий, вони легенди, а відтак нині взірці для тих молодих хлопців, які живуть українською справою. Спогади Мирослава Симчича (сотника Кривоноса), що їх записав Михайло Андрусак, «Історія Руху Опору 40–50-х рр.» львівського історика Юрія Киричука, спогади оунівців, які публікує «Центр досліджень визвольного руху», музей «Тюрма на Лонцького» у Львові – усе це спроби представити історію українського руху Опору часів Другої світової війни. Звісно, потрібно зробити ще чимало, але принаймні ця ділянка роботи означена, а тема у культурологічному та історичному просторах чітко заявлена, лише потребує тепер копіткої дослідницької праці. Таким чином Західна Україна поставила на першому плані героїв, які символізують опір окупантам. І на тлі такого потужного звучання слави ОУН-УПА зовсім не чути, а для багатьох і зовсім невідомою лишається звитяга холоднороських хлопців, про яких чи не вперше багато читачів дізналися саме з роману Василя Шкляра. Більше того, спогади Юрія Горліса-Горського, у яких ідеться власне про історію 20-х рр. ХХ ст., що їх використовував Василь Шкляр під час написання «Залишенця», стали широко відомі власне завдяки роману сучасного письменника. Це свідчить про те, що інтерес до твору посилювався інтересом до історичного контексту, в межах якого відбувається дія роману. Головна заслуга письменника полягає саме в актуалізації призабутого героїчного минулого. Відродивши пам'ять про холоднороських вояків, автор зробив дуже важливу справу. Велика Україна отримала своїх героїв. Про них тепер говорять усі, хто цікавиться українською книжкою. Таким чином було встановлено певний паритет героїки по всій території України, своєрідний баланс руху опору. Але найважливіше, що цю ділянку розробляв художник, який зміг увести героїчні постаті в таку поетикальну форму, яка ні своїми інтелектуальними рефлексіями, ні філософічністю, як часто це буває в сучасній літературі, не відштовхує пересічного читача, а завдяки насиченому пригодами сюжету привертає його увагу до героїчного минулого України. Це ніщо інше, як перемога українського художнього слова, яке нарешті здобулося на таке гучне звучання. Так читали колись «Марусю Чурай» Ліни Костенко або першу збірку Василя Симоненка «Тиша і грім», за якими, як кажуть очевидці, були просто кілометрові черги.

Дію в романі «Залишенець» можна розділити на зовнішню і внутрішню. Перша, звісно, превалює. Якщо ж говорити про внутрішню подієвість, то специфіка роману полягає в тому, що, входячи в читання, ми розуміємо хлопців з лісу, їхнє прагнення панувати на своїй землі. Це хвацькі рубаки і водночас цінителі життя у різних його виявах, що у вечірніх молитвах просили Бога, аби їм зустріти смерть у бою. Вже поетика бою може багато сказати: «Досі не можу собі пояснити, що то за радість така була перед кожним боєм, яка тремтіла в усьому тілі, мовби жива істота. Серце співало, в очах розвиднялося, лоскіт бігав долонями. Оце як є твердий рішенець, що сьогодні виступаємо, чи хай там навіть узавтра, то вже місця собі не знаходиш, щось аж трусить тобою зсередини. <...> А коли раптом бій відміняли, напосідало таке, якби ото моло-

диця враз відмовила тобі в останню хвилину і ти залишився сам на сам зі своїм хотінням» [4; 10]. Такий образ лицаря-бойовика, що зневажає ворога, а разом і смерть, постає у романі Шкляра. Однак в процесі розгортання сюжету читач зіштовхується зі згортанням території свободи цих сміливців. Їх стає все менше і менше, простір їхньої свободи звужується, її дедалі частіше потрібно прорубувати шаблею, і водночас з'являється потворний лик безнадії, коли «говірки стають мовчазними, веселі – зажуреними, а певні – зрадниками» [4; 70]. Нарешті у лісі залишається єдиний отаман. Решта або героїчно гине, або ж амнігується, що свідчить про моральну смерть. Потрібно сказати, що бойовики розуміли свій невідворотний кінець: «Я ж вірив лише в одну легенду – ту, яку ми залишимо по собі нащадкам. Що довше протримаємося проти окупанта, то більша надія на майбутні сходи нашої боротьби. А якщо зараз складемо зброю – то це вже на віки вічні» [4; 48]. Аналогічною була й ситуація на території Західної України кінця 40-х – початку 50-х рр. минулого століття, де юнаки розуміли неминучість власної поразки, але йшли в бункер, щоб звідтам уже не повернутися. І навіть після наказу Романа Шухевича виходити з лісу тим, хто «не засвічений», не кожен зміг це зробити. До речі, роман має дві назви – «Залишенець» і «Чорний Ворон». Перша значно більше відповідає ідеї твору. Залишенець – це той, хто залишився в лісі, не промінявши землянку і прісну повстанську кулешу на чисту постіль і первак з варениками: «Але й нам ставало тісно в лісах. Ударні групи ганяли нас з місця на місце. Вислизати з бою ставало дедалі важче. Іноді рятувалися лише Божою поміччю» [4; 355]. Німецький мислитель Фридрих Шиллер сказав: «Оскільки від природної необхідності неможливо щонебудь виторгувати, то і людина, незважаючи на всю свободу, змушена відчувати те, що природа накаже, і залежно від того, відчуватиме вона біль чи приємність, у ній з такою ж незмінністю з'являтимуться огида або бажання. В цьому відношенні вона цілком схожа на тварину, і найбільший стоїк так само гостро відчуває голод і так само неохоче терпить його, як і хробак під його ногами <...> але в людині є ще одна інстанція, а саме воля, котра, будучи надчуттєвою здатністю, не підлягає ні законам природи, ні законам розуму настільки, щоб у неї зовсім не залишалось вільного вибору відносно того, на чий бік стати. Тварина мусить прагнути звільнитися від страждання; людина може вирішити терпіти страждання» [3; 81]. Залишитись у лісі, терпіти голод, холод, бачити тінь смерті, яка чигає за плечима, означало виказати в собі моральний імператив велета духу. Вони залишалися там. І це свідчить про те, що цей роман про волонтаристів, які, конаючи, часто в різний спосіб, іноді пускаючи самовільно собі кулю у скроню, вірили в силу власної смерті. До речі, самогубство задля того, аби не потрапити в руки ворогові, було поширеним явищем серед членів ОУН-УПА, коли вони опинялися в оточенні й розуміли, що потраплять у полон. Промовистим фактом у цьому випадку є те, що закоханий хлопець своїй дівчині, яка теж належала до організації ОУН, міг подарувати на день народження ампулу ціаністого калію, яку вона мала завжди носити при собі, аби в разі небезпеки розкусити і ковтнути отруту, або ж подарувати маленький (дамський) револьвер (інший приклад – епізод з повісті «Вишневі ночі» Бориса Харчука). З огляду на сказане, контрастно виглядають селяни, які, відчуваю-

чи поразку холодноярських повстанців, перестають їх підтримувати: «Вибачайте, хлопці, – ховаючи очі, казали дядьки, – часи змінилися, пора б і вам братися до якогось діла, бо в лісі ви вже нічого не виходите. Вертайтеся додому, хазяйніуйте і живіть, як люди» [4; 69]. Справедливості ради треба сказати, що автор не шкодує зневаги, описуючи селянина, який відмовився прийняти у себе в господі хлопців на нічліг, але, одумавшись, запропонував вареники, які ті зневажливо віддали псові.

Подібні моменти боротьби, що їх ми можемо зустріти і в часи оунівського опору, трапляються на сторінках роману, де йдеться про те, як чекісти послали в холодноярські села спеціально підготовлених головорізів, які своїми гвалтовними діями провокували боротьбу повстанців. Як відомо, в часи ОУН-УПА історія з використанням партизанських псевдозагонів повторилася практично без змін.

У романі В.Шкляр завжди зображує повстанців прекрасними. Наприклад, ось як автор протиставляє навіть мертвого отамана окупантам: «І тоді до нього, вже мертвого, підійшов вислозаций командир ескадрону Митрюха Герасимов, підійшов із жалем великим, що не вдалося живцем захопити отамана, але спершу він здивувався, бо замість страшного бандита побачив хлопця років двадцяти п'яти з білявим волоссям і блакитними очима, які дивилися у квітневе небо і всміхалися першому, вже по-справжньому теплому сонцю. Митрюха Герасимов не витримав, ударив мертвого чоботом, тоді вихопив у когось гвинтівку і кольбою став гамселити в усміхнене, нестерпно красиве лице. Його орда сприйняла цю лють як наказ, кацап'юги юрбою налетіли на мертвого – дрібні, кривоногі, але дуже мордаті, з пласкими, налитими кров'ю мармизами, – вони з дикунським гелготанням і матючною також почали гамселити отамана кольбами» [4; 18]. Роман рясніє подібними бивчими характеристиками.

Є у творі також певні характеристики ментальних особливостей українців з різних регіонів країни. Західняки в романі отримують дещо негативний образ через свою закритість перед гостем, потаємність, скнарність на відміну від українців із центральних регіонів. Але водночас автор не дуже вітає відкритість та запобігливість останніх перед чужаком, у якого перекинувся отаман (у такий спосіб він мав можливість спостерігати цю відмінність), переводячи жінку з дитиною через кордон: «Взагалі за час цієї подорожі я відкрив у наших сільських людях одну цікаву рису, яка, на перший погляд, викликає замилування, а з другого боку, видається мені сумнівною. Це – якась аж надмірна добрість, безхитрісна та безоглядна, оте запобігання перед гостем, навіть якщо цей гість випадковий і ще невідомо, з чим до тебе прийшов» [4; 252]. Тут доволі складно говорити, кому надає автор перевагу, аналогічно, як і у випадку зі змалюванням жидів. Коли чекісти воюють проти холодноярських бойовиків, вони мають один образ (звісно, негативний). Коли ж Єва приймає до себе на нічліг пару з дитиною – це зовсім інша людська іпостась, яка абсолютно заперечує закиди на адресу автора про його нібито ксенофобію.

У романі «Залишенець» цікаві епізоди, які розкривають екзистенційні проблеми. Наприклад, мотив вибору і зради втілено в історії брата Вовкулаки й Цілі, яка, ставши чекісткою, використовувала любовний запал хлопця у своїх цілях: віддавалася йому, а він розповідав таємниці своєї бойової групи, за що і був убитий братом. Творці притаманні також риси химерного роману. За подіями спостерігає ворон, що має 270 років, він часто з'являється у місцях, де відбувається романна дія. Крім того, він осмислює побачене. До отамана приходять похнюплені вовк – як знак від товариша з того світу. Значно поживляє роман авантюра довкола смерті Веремія. Коли викопують труну останнього, вона виявляється порожньою, а на місці небіжчика лежить записка: «Ангели забрали». Особливу увагу привертає сцена пологів Ганни, народна обрядовість у часі цих подій. Відчувається, звичайно, що автор намагається створити з холодноярських хлопців образ майстерних вояків, які можуть не згірше січовиків виробляти викрутаси на коні, влучно стріляти без прицілювання, бути винахідливими та безстрашними.

Слід наголосити на тому, що Василь Шкляр не тільки відтворив у своєму тексті боротьбу холодноярівців проти окупанта, він, що дуже важливо, ввів цю історію в традицію українського спротиву, показав його коріння, яке проростає з часів Коліївщини, з часів слави Гонти і Залізняка, часів, що дали через багато поколінь, уже на новому витку історії повторюваність події. Її пророкував Тарас Шевченко у поезії «Холодний Яр». Це пророцтво збулося. У романі є виразна алюзія до подій Коліївщини. Описуючи Мотрин монастир, автор зупиняється на іконостасі: «Мовчки, міцно стуливши вуста, дивилися з мальованих парсун, що висіли серед ікон на рівні зі святими, сам блаженний ігумен Мельхиседек, Іван Гонта й Максим Залізняк у чернечому підряснику – у правіці Залізняк тримав свяченого ножа з написом “Ось вам”, а лівою перебирав вервицю» [4; 83]. Образи ватажків часів Коліївщини серед святих у церкві дають глибоке розуміння праведних коренів холодноярської боротьби, її священної місії, зрештою – законності. Не випадково Залізняк тримає свячений ніж, який придався через кілька поколінь.

У сучасній поезії образ Холодного Яру як території праведного гніву, яка ще оприявнить себе в історії, виринає також у творчості Павла Вольвача: «Гладенькі люди, з нікелю і пластмаси, / спритно розкручують шестерні змов таємних. / І по-отецьки на ввірені маси / наставив оком залізаний євнух. / Борсання в гної. І ні життя, ні смерті... / Але, піднявшись понад оцю примару, / вервечкою сподівання, білозубі і вперті / сторожко сходяться до Холодного Яру...» [1; 66]. Отже, Холодний Яр у сучасній українській літературі є глибоким символом незнищенності українського духу, змагу за українське «я».

Боротьба була програна, вояки винищені. Хто залишився – змушений був ховатися, видавати себе за іншого, жити не своїм життям. Убитих часто не можна було похоронити по-людськи. Замість хрестів на могилах їм садили калину. Цей роман Василя Шкляра – данина тим, хто віддав життя за свій край.

#### Література

1. Вольвач П. Південний Схід: Поезії / П.Вольвач. – Львів: Кальварія, 2002.  
2. Донцов Д. Літературна есеїстика / Д.Донцов. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2009.

3. Шіллер Ф. Естетика / Ф.Шіллер. – К.: Мистецтво, 1974.  
4. Шкляр В. Залишенець. Чорний Ворон / В.Шкляр. – Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2009.